

Critical Edition and Exposition of a Music Treatise by Nizam al-Din Ahmad Gilani, The Great Physician of Qutb Shahi Court

Sahand Soltandoost¹ | Mehdi Keshavarz Afshar²

1. Ph.D. Candidate, Art Studies, Tarbiat Modarres University, Tehran, Iran.

2. Corresponding Author: Assistant Professor, Art Studies, Tarbiat Modarres University, Tehran, Iran, Email: m.afshar@modares.ac.ir

Article history: Received 21 May 2019;

Received in revised form 25 June 2022;

Accepted 28 June 2022

Abstract

Nizam al-Din Ahmad Gilani, known as Hakim al-Mulk, the Hakim (physician) of the eleventh century AH, has been one of the cultural links between Iran and India during the Safavid rule over Iran and the monarchy of the Qutb Shahi dynasty in Hyderabad. Among his many works on various fields of science, mostly written under the patronage of Abdullah Qutb Shah, Hakim al-Mulk had a short treatise on music. This work has not yet been published and criticized. In this research, while investigating the life of the author and attempting to resolve some of the ambiguities surrounding him, we present the text of the treatise through the method of critical correction of texts, and in comparison, with the source texts. The digital image of the MS is also included. The result is that the treatise, like many of other music treatises of the period, mainly contains the words of predecessors. However, the very selection of him from Jame' ul-'Uloom by Fakhr al-Din Razi and Karamyeh by Dowre Sofre-Chi demonstrates the new trend of music authors of this period towards some pseudo-scholarly topics which is far away from the Greek-Arabic tradition of scholastic and systematist schools in the theory of music.

Keywords: Nizam al-Din Ahmad Gilani, Music Treatise, Qutb Shahi Dynasty, Textual Criticism, Old Music of Iran

1. Introduction

Among the numerous catalogs of Persian manuscripts on music, catalogers attribute a treatise to Nizam al-Din Ahmad Gilani. This treatise, from the seventeenth century, has not been studied and analyzed by scholars. Also, a published critical edition of it is not available. Considering that the author of the work was one of the Iranian elites who migrated to India during the Safavid rule over Iran, this figure and his works can be regarded as a bond linking the culture and thought of the Persian plateau and the Indian subcontinent. The author has somehow represented the vibrant current of Persian mystical philosophy in the Islamic courts of the Mughal and Deccan kings of India (Bandy, 2016). He lived during the reigns of Shah Abbas (1588-1629) and Shah Safi (1629-1642) and moved to the court of Abdullah Qutb Shah (1626–1672) in Golconda, India (Massoudieh, 2012: 44).

Persian writings on music in its historical development had a departure from the Scholastic (Greek-Arabic tradition) and Systematist schools, whose most prominent representatives were Abu Nasr Farabi and Safi al-Din Urmawi, respectively. With the end of the Timurid era and the beginning of the Safavid reign over Iran and the Mughal empire in India, that is, from the beginning of the sixteenth century, musical literature enters a new era (Fallahzadeh, 2019: 195-6). The present study aims to

identify and study the music treatise of Nizam al-Din Ahmad Gilani, one of the writings of a transition period, in the context of the development of this genre of literature. This era can be regarded as the transition period of theoretical music in Persian-speaking regions from the old to the new phase. This Persian treatise is strongly presumed to have been composed in India. Some other goals of the research are to introduce the author of the work, remove some ambiguities about him, identify the sources of the work and draw a comparative reading of them.

The most fundamental question that arises in this regard is about the characteristics of the transition period in comparison with the preceding periods of music history. In particular, considering the increase of contacts and the influence of Safavid Persian culture and thought with the subcontinent, specifically the Indian court, in various fields, including arts such as painting, poetry, and music, what is the status, characteristics, and importance of Gilani's concise music treatise? To what extent is this work a consistent continuation of the former schools of theoretical music in the Persian-speaking regions and Indian music? Or, conversely, does it indicate a separation with the Greek-Arabic tradition and the formation of a new view and mindset in writing theoretical musical texts that offer different rationality? In general, what is the importance of analyzing this more or less eclectic work, and if it represents the continuity or rupture of the string of music theorizing, what reasons or motives can stand for it?

1.1. Research Methodology

In editing the text of the Music Treatise, since no more than two manuscripts of this work have been identified so far, and we have only accessed the digital image of one version, there was an obligation to correct the text in a deductive way, following the source texts. The general methodology is descriptive-analytical, and documents, library materials, and manuscripts are the root of research. In the present study, first-hand historical books and catalogs of music treatises and writings of early Persian music also are sources of information.

The author had access to the digital image of the Berlin Library version and has included the critical edition together with the digital image in the present paper. The details applied in correcting and presenting the critically corrected text of the treatise will be at the end of the study.

2. Discussion

Nizam al-Din Ahmad Gilani's music treatise is a booklet that contains approximately 1000 words and consists of an introduction and two chapters. Nizam al-Din Ahmad Gilani, the author, was a physician (Hakim) of the seventeenth century (Safa, 1990: 364). Daneshpajoo (2011: 262) has named the author Nizamuddin Ahmad Gilani Deccani. Hakim al-Mulk was born in 993 AH (1585) in Lahijan, Gilan, in a family of grace and knowledge (Mottaqi, 2008: 125). At the beginning of his youth, after learning the basics of sciences, he went to Isfahan to study higher levels of education. He experienced the closeness of great mentors such as Mir Mohammad Baqir Damad and Sheikh Baha al-Din al-'Amili (Nayyar Wasty, 2003: 46). Nayyar Wasty (*ibid*) mentions the year 1040 AH (1630) as the date for Hakim al-Mulk's migration to India. According to some reports, Nizam al-Din first was the physician in the court of Khan-Ahmad Gilani in Iran (Abdul Hameed, 1990: 36); The current crisis has persuaded Nizam al-Din Ahmad, like many scientists and poets, to move from Gilan to India during his sojourn (Jafarpour and Tahmasebi, 2017: 57-8). There is no accurate information about the date of the author's death, as various sources have mentioned different years.

Regarding the works of Nizam al-Din Ahmad, which includes a vast range of fields in the form of short or long treatises in Persian and Arabic, it is true that this prolific thinker has left many works in the comprehensive encyclopedic tradition. But many of his works, including the treatise on music, do not profoundly follow the scientific insight or show commitment to common sense. Moreover, some have refrained from referring to their actual source. The author has composed and dedicated many of his treatises to Abdullah Qutb Shah (Panahi, 2013: 350). The encyclopedia *The Tree of Knowledge*

includes one hundred and two treatises of the author's works, including the treatise on music (Daneshpajoo, 2011: 262; Storey, 1971: 260-1). At least a copy of this book was composed in 1045 AH/1635 (Kannauji, 2006: 278). Nizam al-Din Ahmad Gilani has mainly used two works in compiling his musical treatise. One is the music section of the encyclopedia by Fakhr al-Din Razi (Jame' al-'Olum), which he explicitly mentions; the other is the treatise named *Keramiyeh* by Dowre-ye Sofrechi, to which he has not referred. The author prefers to ignore all-important theoretical issues and include Fakhr Razi's pseudo-scientific and meta-musical discussion of the myth of the origin of music in his treatise.

3. Conclusion

Nizam al-Din Ahmad ibn Sadr al-Din Gilani Lahiji (993-1071 AH/ 1585-1660), Hakim al-Mulk, wrote his musical treatise, which two copies of it remained, in the court of the Qutb Shah kings of India, most probably between 1045 and 1059 AH during his stay in the Indian subcontinent for Abdullah Qutb Shah. In compiling his treatise, he has used many works of the earlier and contemporary periods, especially the Fakhr Razi encyclopedia and *Keramiyeh* by Dowre-ye Sofrechi. However, the way he selects from the contents of these works clearly shows the new approach of the music writers of this period and their extreme attention to meta-musical issues. In contrast, authors of the scholastic and systematist schools in the Greek-Arabic tradition had not considered such discussions to this extent.

Most of the theoretical works on music from this period are so diminutive that it is questionable to refer to them as treatises. The music scholar of the transition period has little to offer, even if he is a high-ranking scientist such as Hakim al-Mulk of a prestigious court in the Indian subcontinent. What he writes and adapts - in a positive approach, if not plagiarize - is a cliché being written over and over again without a clear purpose. Really, what is the practical function of simply listing the musical primary and secondary modes (*Maqamat* and *Sho'ab*) or assigning them to the constellation? We concluded that the theoretical aspect of music in the transition period was very ineffective and suggested that it has nothing to do with its practical dimension. Regardless of the prevalence of transcription and treatise-making, works such as Gilani's treatise speak of a struggle to "legitimize" the phenomenon in a threat: music.

4. References

- Abdul Hameed, H. (1990). **Exchanges Between India and Central Asia in the Field of Medicine Specially During the Mughal Period**, Interaction Between Indian and Central Asian Science and Technology in Medieval Times, Vol. 2 (Medicine, Technology, Arts & Crafts, Architecture and Music), 20-47, New Delhi: Indian National Science Academy, 1990
- Bandy, H. (2016). **Emotional Significance in 17th Century Indo-Iranian Philosophy**, Association for Iranian Studies <<https://associationforiranianstudies.org/content/emotional-significance-17th-century-indo-iranian-philosophy>>
- Barkeshli, M. (2015). **Farabi's Scientific Thoughts on Music** (Lecture Series), 3rd Print, Tehran: Academy of Arts.
- Daneshpajoo, M. T. (2011). **List of Manuscripts in Music** (Persian, Arabic and Turkish), Ghodrattollah Pishnamazzadeh (ed.), Tehran: University Publication Center (IUP).
- De Blois, F. (2004). **Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey**, Vol. V (2nd Revised Edition), GB, US, Canada: Routledge.
- Dowre-ye Sofrechi, **Resaleh-ye Keramiyeh** [ms.], Tehran: ICAL Library, No. 4854, Date of Writing: 1046 AH
- Elgood C. L. (1979). **Safavid Medical Practice**, Mohsen Javidan (trans.), Tehran: Tehran University Press.

- Fakhr Razi. (2003). **Jāme' al-'Olum** [Encyclopedia], Ali Al-e Davood, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
- Fallahzadeh, M. (2019). **Persian Writing on Music** (1000-1500 AD), Sahand Soltandoost (trans.), Tehran: Nashr-e Markaz.
- Farabi. (2013). **Kitab al-Musiqa al-Kabir**, Mahdi Barkeshli (trans.) Tehran: Soroush.
- Gilani, Nizam al-Din Ahmad. (2007). **Treatise of the Benefits of Death**, Azadeh Karbasian & Mohammad Karimi, *Ettela'at-e Hekmat o Ma'refat*, 2(10): 58-60.
- Hadi, N. (1995). **Dictionary of Indo-Persian Literature**, New Delhi: Abhinav Publications.
- Hedayatzadeh, N. (2016). **The Influence of the Translation Movement in the Music of the Islamic World** (third to fifth centuries AH), Tehran: Sureh Mehr Publications.
- Ibn Khallikan. (1985). **Wafayāt al-A'yān wa-Anbā' Abnā' az-Zamān**, Ehsan Abbas (ed.), Vol. 5, Qom: Sharif al-Razi.
- Jaberi Nasab, N. (2009). Iranian Immigration to India, **Subcontinent Researches**, 1(1): 25-56.
- Jafarpour, J. and Tahmasebi, S. (2017). Introduction and Identification of Gilani Immigrants of India, Relying on Deccan (1400-1700), **Subcontinental Studies**, 9(31): 45-62.
- Kamboh, M. S. (1976). **Amal-i Sālih (Shah Jahan Namah: The History of Shah Jahan)**, Vol. 3, Gholam Yazdani & Vahid Ghorayshi, Lahore: Literary Development Association.
- Kannauji. (2006). A Treatise on the Life and Works of Avicenna, Aref Noshahi & Moein Nezami (eds.), **Ayeneh-ye Miras**, 32: 277-292.
- Karimi Zanjani Asl, M. (2010). Rejection of Reincarnation according to Nizam al-Din Ahmad Gilani, **Ettela'at-e Hekmat o Ma'refat**, 5(4): 40-45.
- Maraqi, A. (2008). **Jāme' al-Alhān**, Babak Khazraei (ed.), Tehran: Academy of Arts.
- Massoudieh, M. T. (2012). **List of Persian Music Manuscripts**, Ghodsieh Massoudieh & Mohammad Taghi Hosseini (eds), Tehran: Art Institute.
- Meisami, S. H. (2010). **Safavid Music**, Tehran: Academy of Arts.
- Mottaqi, H. (2008). Falaknameh: Lahiji Gilani's Bibliography, **Shahab Heritage**, 53: 124-201.
- Nayyar Wasty, H. (2003). **History of Iran-Pakistan Medical Relations**, Tehran: Iran University of Medical Sciences.
- Panahi, V. (2013). Treatise on the Description of Halilaj by Hakim al-Mulk, Nizam al-Din Ahmad Gilani, **Payam-e Baharestan**, 6(22): 349-363.
- Safa, Z. (1990). **History of Literature in Iran**, Vol. 5 (from the beginning of the 16th century to the middle of the 18th century), Tehran: Ferdows Publications.
- Shirazi, Nizam al-Din Ahmad. (1961). **Qutb Shahi's Hadiqat al-Salātin**, Seyed Ali Asghar Bilgrami (ed.), Hyderabad: Islamic Publishing Association.
- Soltandoost, S., Keshavarz Afshar, M. (2021). A Survey and Analysis of Resāleh-ye Kerāmiyeh and the Necessity of its Textual Criticism, **Journal of Prose Studies in Persian Literature**, 24(49): 71-94.
- Storey, C. A. (1971). **Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey**, Vol. 2, Part 2, E. Medicine, London: Luzac.
- Vasegh Abbasi, R., Shamseddin, H. (2017). Iranian Physicians at the Gurkhanian Court in India, **Subcontinent Researches**, 9(33): 239-263.
- Zaka, Y. (1971). **Treatise on the Knowledge of Music Science**, Habib Yaghmaei & Iraj Afshar (eds.), Nameh-ye Minavi, Tehran: Kavian Publications.

تصحیح و تحلیل رساله موسیقی نظام‌الدین احمد گیلانی حکیم‌الملک دربار قطب‌شاهیان هند

سهند سلطاندوست^۱ | مهدی کشاورز افشار^۲

۱. دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

۲. نویسنده مسئول: استادیار گروه پژوهش هنر دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، ایمیل: m.afshar@modares.ac.ir

چکیده

نظام‌الدین احمد گیلانی مشهور به حکیم‌الملک، حکیم قرن یازدهم هجری، از حلقه‌های پیوند فرهنگی میان ایران و هند در دوره حکومت صفویان بر ایران و سلطنت سلسله قطب‌شاهی در حیدرآباد دکن است. حکیم‌الملک در میان آثار پرشمار خود در زمینه‌های مختلف علوم و فنون که عمدتاً در دوران خدمت نزد عبدالله قطب‌شاه نوشته شده، صاحب رساله‌ای موجز در باب موسیقی است که تاکنون به چاپ و تصحیح انتقادی نرسیده است. در این پژوهش، ضمن تحقیق درباره حیات مؤلف این اثر و تلاش برای رفع پاره‌ای ابهامات پیرامون او، متن رساله یادشده از روی یکی از دو نسخه خطی موجود از آن، به روش تصحیح انتقادی متون و در قیاس با متون منبع آن، ارائه و تحلیل می‌شود. تصویری از نسخه نیز پیوست مقاله است. مهم‌ترین مسئله تحقیق این است که رساله موجز گیلانی چه ویژگی‌ها و جایگاهی در سیر مکتوبات موسیقایی فارسی دارد. نتیجه آنکه این رساله، مانند بسیاری دیگر از رسالات موسیقی این دوره، عمدتاً حاوی مطالبی از آثار پیشینیان است؛ اما چگونگی گزینش مؤلف از بخش موسیقی جامع‌العلوم فخر رازی و رساله کرامیه از دوره سفره‌چی، خود به روشنی نمودار گرایش تازه نویسندگان موسیقی این دوره به موضوعات شبه‌علمی است که با سنت یونانی-عربی مکاتب اسکولاستیک و سیستماتیک در تئوری موسیقی فاصله دارد.

واژه‌های کلیدی: نظام‌الدین احمد گیلانی، رساله موسیقی، قطب‌شاهیان، تصحیح متن، موسیقی قدیم ایران

۱- مقدمه

در میان فهرست‌های متعددی که از نسخه‌های خطی فارسی در باب موسیقی تهیه شده است، به ذکر رساله‌ای از نظام‌الدین احمد گیلانی برمی‌خوریم. این رساله از قرن یازدهم هجری قمری هنوز مورد بررسی و تحلیل پژوهشگران قرار نگرفته و نسخه‌ای انتقادی از آن به چاپ نرسیده است. با توجه به اینکه مؤلف اثر از شمار نخبگان ایرانی بوده است که در دوره حکومت صفویان بر ایران به هند مهاجرت کرده‌اند، می‌توان او و آثارش را همچون حلقه پیوند فرهنگ و اندیشه نجد ایران با شبه‌قاره هند در نظر گرفت. نویسنده به‌نوعی نماینده جریان فعال فلسفه ایرانی و عرفانی در دربارهای اسلامی پادشاهان

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۶، شماره ۴۶، ۱۴۰۳، صص ۷۹-۹۸.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۰۷

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۱/۰۴/۰۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۲/۳۱

استناد: سلطاندوست، سهند؛ کشاورز افشار، مهدی. (۱۴۰۳). تصحیح و تحلیل رساله موسیقی نظام‌الدین احمد گیلانی حکیم‌الملک دربار قطب‌شاهیان هند، مطالعات شبه‌قاره، ۱۶(۴۶)، ۷۹-۹۸.

DOI: [10.22111/jsr.2022.29987.1953](https://doi.org/10.22111/jsr.2022.29987.1953)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© سلطاندوست، سهند؛ کشاورز افشار، مهدی.

گورکانی و دکنی هند بوده است (Bandy, 2016). او در دوره سلطنت شاه‌عباس (۹۹۶-۱۰۳۸ق) و شاه‌صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲ق) می‌زیسته و به دربار عبدالله قطب‌شاه (۱۰۲۰-۱۰۸۳ق) در گلکنده هند رفت و آمد داشته است (مسعودیه، ۱۳۹۱: ۴۴). از طرف دیگر، مکتوبات فارسی در باب موسیقی در سیر تحول تاریخی خود، با گذر از دوران «اسکولاستیک» (سنت یونانی-عربی) و «سیستماتیست» (مکتب منتظمیه) که مهم‌ترین نمایندگان آن به ترتیب ابونصر فارابی و صفی‌الدین ارموی بوده‌اند، با پایان سلطه تیموریان و آغاز حکومت صفویان بر ایران و گورکانیان در هند، یعنی از اوایل قرن دهم هجری، وارد عصر جدیدی می‌شود (فلاح‌زاده، ۱۳۹۸: ۶-۱۹۵). با توجه به عدم بررسی رساله گیلانی و تصحیح و چاپ نسخه انتقادی از آن تاکنون، می‌توان از رهگذر تنقیح و تحلیل محتوای این رساله، مسائلی را در باب سیر تحول موسیقی ایرانی و هندی در قرن یازدهم هجری مطرح کرد که در ادامه از نظر می‌گذرد. البته پیش از بیان مسئله و پیش کشیدن پرسش‌های پژوهش، لازم به یادآوری است که در خصوص تألیفات این دوره که به لحاظ کمی پرشمار اما از نظر کیفی کم‌مایه‌اند (همان)، کشف صحت و سقم نسخ خطی آن‌ها (اعتبارسنجی)، اصل انتساب آن‌ها به نویسندگان و نیز میزان اصالت یا انتقال در آن‌ها محل تردید جدی است که در مطاوی این مقاله به این موضوعات نیز خواهیم پرداخت.

۱-۱- بیان مسئله و مبانی نظری تحقیق

مسئله تحقیق حاضر حول یکی از آثار مهجور این عصر جدید از مکتوبات موسیقایی فارسی، یعنی رساله موسیقی نظام‌الدین احمد گیلانی، شکل گرفته است؛ عصری که می‌توان آن را دوره گذار موسیقی نظری در مناطق فارسی‌زبان از مرحله قدیم به جدید دانست.

اساسی‌ترین پرسشی که در این راستا مطرح می‌شود این است که ویژگی‌های دوره گذار در قیاس با دوران گذشته تاریخ موسیقی چیست؟ به‌ویژه، با توجه به گسترش تماس‌ها و تأثیر و تأثرات فرهنگ و اندیشه ایران عصر صفوی با شبه‌قاره، مشخصاً دربار هند، در زمینه‌های مختلف از جمله هنرهای نظیر نگارگری و شعر و موسیقی، رساله موسیقی موجز گیلانی چه جایگاه، ویژگی‌ها و اهمیتی دارد؟ این اثر تا چه اندازه در تداوم منطقی مکاتب پیشین موسیقی نظری مناطق فارسی‌زبان و موسیقی هندی است یا برعکس، نشانگر گسستی از سنت یونانی-عربی و شکل‌گیری نگاه و دستگاه فکری تازه‌ای در نگارش متون نظری موسیقایی است که عقلانیت متفاوتی را عرضه می‌کند؟ به‌طور کلی اهمیت تحلیل این اثر کمابیش التقاطی در چیست و اگر نماینده تداوم یا گسست رشته نظروری در باب موسیقی است، چه دلایل یا انگیزه‌هایی را برای آن می‌توان برشمرد؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

هدف تحقیق حاضر شناسایی و بررسی رساله موسیقی نظام‌الدین احمد گیلانی، از مکتوبات دوره گذار، در بستر سیر تحولات این نوع ادبی (genre) است. این اثر به ظن قوی در هند به زبان فارسی نگاشته شده است. معرفی مؤلف اثر، رفع برخی ابهامات راجع به او، تلاش برای شناخت منابع اثر و مطالعه تطبیقی آن‌ها، دیگر اهداف تحقیق را تشکیل می‌دهند. برای روشن کردن زوایای پنهان و پرابهام تاریخ موسیقی نظری مناطق فارسی‌زبان در این دوران، شناخت دقیق و عمیق هر یک از آثار آن بی‌تردید گامی ضروری به سوی تدوین تاریخی منسجم از سیر تحول نظر و عمل موسیقایی این سرزمین است.

۱-۳- روش تحقیق

در تصحیح متن «رساله موسیقی»، از آنجا که تاکنون به‌طور کلی بیش از دو نسخه خطی از این اثر شناسایی نشده و ما فقط به تصویر دیجیتال یک نسخه دسترسی یافته‌ایم، ناچار بوده‌ایم متن را به روش قیاسی و در تطبیق با متون منبع اثر که در ادامه

معرفی خواهد شد، تصحیح کنیم. نکاتی که در خصوص نحوه تصحیح و ارائه متن مصحح انتقادی رساله در پایان مقاله به‌کار رفته، به‌جای خود، در خاتمه به‌طور خلاصه بیان شده است.

همچنین روش کلی تحقیق توصیفی-تحلیلی است و از اسناد، مواد کتابخانه‌ای و نسخ خطی به‌عنوان منبع پژوهش استفاده شده است. آثار دست اول تاریخی و نیز فهرست‌های رسالات موسیقی و مکتوبات موسیقی قدیم ایران عمده‌ترین منابع اطلاعات تحقیق حاضر را تشکیل می‌دهند.

۱-۴- پیشینه تحقیق

حسین متقی که فهرست کتابشناسی ارزشمندی از حکیم‌الملک را با عنوان «فلک‌نامه» فراهم کرده و آشنایی کافی بر احوال و آثار او دارد، اظهار تأسف می‌کند که با وجود آثار علمی متعدد او در بیشتر علوم و فنون، به‌ویژه پزشکی، «جزئیات زندگی فردی و علمی این دانشمند سترگ، به‌رغم داشتن جایگاه و موقعیت‌های برجسته علمی و سیاسی در دربار قطب‌شاهیان هند [۹۱۸-۱۰۹۸ق] در حوزه‌های پژوهشی و تحلیلی، کاملاً مورد غفلت اصحاب دانش قرار گرفته است» (متقی، ۱۳۸۷: ۱۲۴-۱۲۵).

البته در سال‌های اخیر دو پژوهشگر دیگر، آزاده کرباسیان و محمد کریمی زنجانی اصل، نیز به چاپ مقالاتی درباره حکیم‌الملک و تصحیح رسالاتی از آثار او با همکاری مجمع ذخائر اسلامی همت گماشته‌اند. از آن جمله‌اند: رسایل فلسفی، دو رساله در رد تناسخ، سه رساله در طبیعات، و عروس‌الافکار.

آنچه در این میان حتی از سوی موسیقی‌پژوهان مورد غفلت واقع شده، وجهی از آگاهی وسیع دانش‌نامه‌ای حکیم‌الملک یعنی موسیقی نظری است که ما در مقاله حاضر قصد داریم به مدد تصحیح انتقادی رساله موسیقی او و تحلیل آن، به پرسش‌های پیش‌گفته پاسخ دهیم. نگارنده به تصویر دیجیتال نسخه کتابخانه برلین دسترسی یافته و متن آن را به‌همراه تصویر اصل نسخه (تصاویر ۱ و ۲) در مقاله حاضر گنجانده است.

۲- بحث و تحلیل

«رساله موسیقی» نظام‌الدین احمد گیلانی، وجیزه‌ای است که قریب ۱۰۰۰ واژه دربردارد و مشتمل است بر یک مقدمه و دو فصل. در ادامه، نخست به مسائلی راجع به خود مؤلف و به‌دنبال آن، به معرفی و تحلیل رساله می‌پردازیم و در آخر متن مصحح آن را می‌آوریم.

۲-۱- مؤلف اثر

مؤلف نظام‌الدین احمد گیلانی طبیب و حکیم قرن یازدهم هجری بوده است (صفا، ۱۳۶۹: ۳۶۴). دانش‌پژوه (۱۳۹۰: ۲۶۲) مؤلف را نظام‌الدین احمد گیلانی دکنی نامیده است. متقی (۱۳۸۷: ۱۲۴) ضمن ذکر دلایل و شواهدی، او را «حکیم‌الملک، نظام‌الدین احمد بن صدرالدین علی بن حسن بن ملک لاهیجی گیلانی مُریدانی» مشهور به «فلک» معرفی کرده و به اعتبار آثارش دانشمند ادیب، طبیب، متکلم، منجم، محدث، فقیه، عارف و فیلسوف برجسته ایرانی و شیعه دانسته است.

برخلاف اعتقاد متقی که صدرالدین (ملاصدرا) گیلانی را پدر حکیم‌الملک دانسته، حکیم عبدالحمید او را فرزند عبدالله السدیدی شیرازی معرفی کرده است (Abdul Hameed, 1990: 36)؛ اما از آنجا که وی کمی جلوتر کتاب «حقیقه السلاطین» در تاریخ سلسله قطب‌شاهی را نیز به اشتباه به همین نظام‌الدین احمد گیلانی (و نه شیرازی) منسوب کرده است، بعید نیست که پدر مؤلف را نیز به همین قرینه نادرست، شخصی دیگر از اهالی شیراز فرض کرده باشد. حال آنکه مؤلف کتاب مذکور، میرزا نظام‌الدین فرزند عبدالله صاعدی (نه سدیدی) شیرازی است و چنانکه خواهیم دید، دست‌کم در چهار موضع از هم‌نام گیلانی خود همچون شخص مستقل دیگری یاد کرده است.

۲-۱-۱- آغاز حیات

حکیم‌الملک در سال ۹۹۳ ه.ق در لاهیجان گیلان در خانواده‌ای اهل فضل و دانش به دنیا آمده است (متقی، ۱۳۸۷: ۱۲۵). در آغاز جوانی، پس از فراگیری مقدمات علوم، به قصد تحصیل مدارج عالی دانش به اصفهان رفته و محضر استادان بزرگی چون میرمحمدباقر داماد (میرداماد، ف. ۱۰۴۰ ه.ق) و شیخ بهاء‌الدین عاملی (شیخ بهایی، ف. ۱۰۳۰ ه.ق) را درک کرده است (نیر واسطی، ۱۳۸۲: ۴۶). خود او در آغاز کتاب «شجره دانش» از این «استادان قدسی‌نشان و مجتهدان قوی‌الایمان و صاحب‌طبعان زمان» به نیکی یاد می‌کند و اشاره دارد که «در اوان تحصیل کمال و در زمان اکتساب فضل و حال و در ایام مطالعه و مباحثه»، هر وقت نکته‌ای در هر بابی از این دو استاد می‌شنید، آن را مکتوب می‌کرد (گیلانی، ۱۳۸۶: ۵۸)؛ بنابراین او در حدود سال‌های ۱۰۲۵ تا ۱۰۳۸ ه.ق مقیم اصفهان بوده است (متقی، ۱۳۸۷: ۱۲۶).

سیریل‌الگود (۱۳۵۷: ۹۸)، مورخ بریتانیایی طب دوره صفوی، تاریخ تولد حکیم‌الملک را ۹۹۴ ه.ق و تاریخ وفاتش را ۱۰۵۵ ه.ق قید کرده و افزوده که عده‌ای معتقدند که تاریخ ۱۰۵۵ ه.ق درست نیست (پابین را ببینید. در مورد تاریخ تولد احتمالاً مترجم در برگرداندن تاریخ میلادی به قمری یک سال خطا کرده است).

۲-۱-۲- مهاجرت به هند در میانه حیات

نیر واسطی (۱۳۸۲: ۴۶) سال ۱۰۴۰ ه.ق را به‌عنوان تاریخ مهاجرت حکیم‌الملک به هند ذکر کرده و نوشته که او ابتدا به دربار مهابت‌خان خانخانان، از امرای شاه‌جهان و فرمانده نیروهای نظامی او پیوسته و در دولت‌آباد هند ملازم وی بوده است (نیز نک. متقی، ۱۳۸۷: ۱۲۶). محمدصالح کنبو (۱۹۷۶: ج. ۳، ۱۷۰) در «شاه‌جهان‌نامه» به همین موضوع اشاره کرده و نوشته است: «و حکیم نظام‌الدین احمد که سابق نوکر مهابت‌خان خانخانان بود، پس از سپری شدن او نوکر قطب‌الملک [عبدالله قطب‌شاه] گردیده از جانب قطب‌الملک آمده، سلطان [شاه‌جهان] را دید و دو صندوقچه جواهر و مرصع‌آلات و دو زنجیر فیل با ساز نقره و چهار اسپ با زین و کلغی [کلگی، از ساز و برگ اسب] به نظر درآورد... و ازین رهگذر که قطب‌الملک در ارسال میرجمله [مقام مسئول اداری] تعلق ورزیده بود مقرر شد که تا رسیدن آن حکیم نظام‌الدین در اردو باشد.»

به نظر الگود (۱۳۵۷: ۹۸)، نظام‌الدین احمد به‌علتی نامعلوم تصمیم گرفته به هند مهاجرت کند و ابتدا به دهلی و سپس به حیدرآباد (گلکنده) سفر کرده است؛ اما درباره علت و انگیزه مهاجرت او به هند، همچون بسیاری از ایرانیان آن دوران، می‌توان فرضیاتی مطرح کرد. بنا بر برخی گزارش‌ها، نظام‌الدین ابتدا در ایران چندگاهی طبیب دربار خان‌احمد گیلانی بوده (Abdul Hameed, 1990: 36)؛ اما پس از اینکه طومار حکومت خان‌احمد به دست حکومت مرکزی صفوی در هم پیچیده شد، بحران پیش‌آمده نظام‌الدین احمد را مجاب کرده که به‌سان بسیاری از دانشمندان و شاعران زمان رخت اقامت از گیلان به هند بیفکند (جعفرپور و طهماسبی، ۱۳۹۶: ۸-۵۷).

همچنین متقی (۱۳۸۷: ۱۲۶) با فرض اینکه حکیم صدرالدین گیلانی، پدر نظام‌الدین احمد، طبیب مقیم حیدرآباد دکن در هند بوده، نتیجه گرفته که وجود پدر در هند، بی‌تردید انگیزه و توجیهی بسیار قوی برای مسافرت و اقامت طولانی‌مدت پسر در هند، در کنار پدر بوده است. این پژوهشگر بنا به قرائن، حدس زده که امر طبابت در خانواده حکیم‌الملک موروثی بوده است (همان: ۱۲۵).

نظام‌الدین احمد شیرازی (۱۹۶۱: ۱۶۶) در «حدیقه السلاطین» قطب‌شاهی ذیل سوانح سنه ۱۰۴۵ ه.ق خبر می‌دهد که در مملکت قطب‌شاهی، «جمعی از مردم مستعد قابل که به کمالات و دانش متصف بودند، در سلک مجلسیان و چاکران بارگاه فلک‌اشتهاب منتظم گردیدند» که یکی از این افراد جناب حکمت پناه فضائل و کمالات دستگاه حکیم نظام‌الدین احمد گیلانی بوده است. به گزارش او، این حکیم که پس از مرگ مهابت‌خان خانخانان از خدمت او مرخص شده بود، می‌خواست از بندر مچلی پتن (کراچی امروزی) در هند با سفر دریایی به ایران برگردد؛ اما به کشتی نرسیده و در بندر مانده بوده است. موضوع به اطلاع

شیخ محمدبن خاتون عاملی می‌رسد و او دستور می‌دهد پانصد هون (سکه رایج در دکن) با پالگی عاچ به‌جهت نظام‌الدین احمد به بندر مذکور بفرستند و از او به‌اصرار بخواهند به دیدار قطب‌شاه برود. شاه، بعد از آگاهی از احوال حکیم، هزار هون دیگر به وی انعام می‌بخشد و او را در مقام طبابت خاصه جایگزین حکیم جبرئیل تازه درگذشته می‌کند و مبلغ شش‌هزار هون موجب مقرر می‌دارد و خانه‌ای با عمارت رفیع و فضای وسیع به او مرحمت می‌کند؛ اما از آنجا که نظام‌الدین احمد اموال و اسباب خود را پیشتر به بندرعباس فرستاده بوده، فروش و ظروف و اثاث خانه را نیز برای حکیم ترتیب و تدارک می‌دهند (همان). از همین روست که انبوهی از نخبگان ایرانی دوران صفوی ترجیح می‌داده‌اند جلای وطن کنند و بخت خود را در شبه‌قاره و مملکت هندوستان و دربارهای نخبه‌پرور آن دیار بجویند (نک. واثق عباسی و شمس‌الدین، ۱۳۹۶؛ جابری‌نسب، ۱۳۸۸).

۲-۱-۳- انجام حیات

در خصوص تاریخ مرگ مؤلف آگاهی دقیقی وجود ندارد. منابع متفاوت سال‌های مختلفی را ذکر کرده‌اند و مدعی شده‌اند که نظام‌الدین احمد در آن سنین زنده بوده است؛ مثلاً «در برخی مصادر گفته شده او در سال ۱۰۶۶ ه.ق در قید حیات و در دهلی می‌زیسته است که گویا مستند محکمی ندارد و حتی جالب است بدانیم، بنا به نوشته برخی تراجم‌نویسان، وی در اواخر عمر پس از اقامت کوتاهی در ایران و تألیف مضممار دانش در سال ۱۰۷۱ ه.ق به‌نام شاه عباس ثانی، دوباره به هند رفته! و در حیدرآباد دکن مشهور به گلکنده یا جایی دیگر در هند، به دیار باقی شتافته است» (متقی، ۱۳۸۷: ۱۲۷)؛ اما متقی به تمامی این گزارش‌ها به دیده تردید نگریسته و عنوان کرده فقط تا سال ۱۰۵۵ ه.ق (زمان تألیف برخی رسالات تاریخ‌دار مؤلف) می‌توان با قطعیت از زنده‌بودن او سخن گفت.

کریمی زنجانی اصل (۱۳۸۹: ۴۴) شواهد و استدلال‌های متقی را در این باره چندان پذیرفتنی نیافته و دلایلی در مخالفت با او اقامه کرده است. به نظر ما، قرینه‌ای که برخلاف نظر متقی به زنده‌بودن حکیم‌الملک دست‌کم تا ۱۰۶۶ ه.ق گواهی می‌دهد همان فقره‌ای است که پیش‌تر از «شاه‌جهان‌نامه» نقل کردیم. محمدصالح کنبو ماجرای اعزام نظام‌الدین احمد از سوی قطب‌شاه به درگاه شاه‌جهان در دهلی را ذیل وقایع «سال سی‌ام از جلوس سعادت مانوس» آورده که مصادف با سال ۱۰۶۶ ه.ق است.

اگر این فرض را بپذیریم که حکیم‌الملک تا سال ۱۰۷۱ ه.ق یعنی تاریخ تألیف کتاب «مضممار دانش» برای شاه عباس دوم صفوی در قید حیات بوده باشد (متقی انتساب کتاب مذکور به وی را بنا به دلایلی کاملاً متغی می‌داند)، آنگاه او می‌بایست از عمر طولانی قریب هشتادساله بهره‌مند شده باشد.

همچنین منبع دیگری مدعی شده است که «مضممار دانش» نخست برای شاه عباس دوم صفوی تألیف شده و بعدها در دکن بازنویسی شده و نسخه مفصل‌تری از آن شامل ۹۹ فصل با عنوان «شجره دانش» تقدیم عبدالله قطب‌شاه شده است (Hadi, 1995: 465). در این گزارش سست و بی‌سند زمان‌پریشی تاریخی آشکاری در ذکر تقدم و تأخر رویدادها به چشم می‌خورد که صحت آن را زیر سؤال می‌برد.

عثمان علی، در فهرست کتابخانه اصفیه، سال ۱۰۵۹ ه.ق (نیز دانش‌پژوه، ۱۳۹۰: ۲۶۲؛ میثمی، ۱۳۸۹: ۱۹۳) و ویلهلم آلوارت، در فهرست کتابخانه برلین، سال ۱۰۶۱ ه.ق را سال وفات وی ذکر کرده‌اند.

۲-۱-۴- آثار

در باب آثار نظام‌الدین احمد که طیف گوناگون و گسترده‌ای را در قالب رسالات کوتاه و بلند به زبان‌های فارسی و عربی دربرمی‌گیرد، گفته‌اند که «با مراجعه به نسخه‌های خطی موجود از این آثار، متفکری سخت‌کوش با دانشی دایرةالمعارفی را پیش‌روی خود می‌یابیم که در سنت‌های علمی و حکمی پیش از خود ژرف‌اندیشی و باریک‌بینی‌هایی ارزشمند دارد و در ارجاع به منابع خود دقیق است» (گیلانی، ۱۳۸۶: ۵۹).

این اندیشمند پُرکار آثار بسیاری را در سنت فراگیر دانش‌نامه‌ای از خود به‌جای گذاشته است؛ اما بسیاری از این آثار از جمله همین «رساله موسیقی»، نه فقط نشانی از ژرف‌اندیشی و باریک‌بینی روش علمی و التزام به خرد و عقل سلیم را لزوماً در خود ندارند، که دست‌کم دربارهٔ رسالهٔ مورد مطالعه ما چنانکه نشان خواهیم داد- بعضاً از ارجاع به منبع واقعی خود نیز دریغ ورزیده‌اند. در همین معنا، ذبیح‌الله صفا به‌دور از تعارفات و به‌صراحت نوشته است که: «این پزشک به بعضی خرافات و اوهام در دانش پزشکی اعتقاد داشته و آن‌ها را در گفتارهای طبی خود راه داده است و از این روی در ذکر داروها و درمان‌ها حتی به خاصیت چیزهایی مثل دندان و استخوان و سرگین جانوران، کشتن بوم و وارونه سوارشدن بر خر هم اشاره می‌کند» (صفا، ۱۳۶۹: ۳۶۴).

از این دست خرافه‌باوری و افسانه‌سازی‌ها که البته جملگی رساله‌نویسان موسیقی عصر صفوی کمابیش بدان معتاد بوده‌اند، در «رسالهٔ موسیقی» نیز به‌چشم می‌خورد. وانگهی «مطالب آن غالباً تکراری و از دیگر رسالات صفوی اخذ شده است» (میثمی، ۱۳۸۹: ۱۹۴).

۲-۲- رسالهٔ موسیقی

۲-۲-۱- حامی اثر

نظام‌الدین احمد گیلانی بسیاری از رسائل خود را به‌نام عبدالله قطب‌شاه تألیف و تقدیم کرده است (پناهی، ۱۳۹۲: ۳۵۰)؛ اما در «رسالهٔ موسیقی»، کوچک‌ترین نشانی از مدح ولی‌نعمتی دیده نمی‌شود و بی‌درنگ پس از حمد خدا و نعت رسول به‌سراغ اصل مطلب می‌رود و پس از معرفی خود، موضوع رساله را روشن می‌کند که علم موسیقی است.

۲-۲-۲- تاریخ تألیف اثر

ظاهراً اغلب فعالیت‌ها و تألیف‌های علمی، فلسفی، عرفانی، روایی، کلامی و... پرشمار و چشمگیر نظام‌الدین احمد گیلانی در علوم و فنون گوناگون که بر حدود ۱۶۰ اثر بالغ می‌شود، مربوط به دورهٔ خدمت او در دربار قطب‌شاهیان بوده است (متقی، ۱۳۸۷: ۱۲۶ و ۱۲۸).

دانش‌نامهٔ «شجرهٔ دانش» شامل یک‌صد و دو رساله از آثار مؤلف از جمله «رسالهٔ موسیقی» است (دانش‌پژوه، ۱۳۹۰: ۲۶۲؛ Storey, 1971: 260-1). دست‌کم نسخه‌ای از این کتاب در سال ۱۰۴۵ ه.ق تدوین شده است (قنوجی، ۱۳۸۵: ۲۷۸). تاریخ تألیف «نسخهٔ آصفیه» در فهرست کتابخانه بین ۱۰۵۵ ه.ق تا پیش از ۱۰۵۹ ه.ق ذکر شده است (دانش‌پژوه، ۱۳۹۰: ۲۶۲). به هر روی، می‌توان گفت «رسالهٔ موسیقی» مابین سال‌های ۱۰۵۹-۱۰۴۵ ه.ق تألیف شده است.

۲-۲-۳- نسخه‌های خطی اثر

مسعودیه (۱۳۹۱: ۴۴) تنها یک نسخه از این اثر را شناخته و در فهرست خود معرفی کرده است. این نسخه از مجموعه‌ای است در کتابخانهٔ برلین (Petermann I)، ش. ۱۷۵۰ که «رسالهٔ موسیقی» آن در صفحات ۱۵۸-۵۷ قرار دارد و به خط نسبتاً خوانای نستعلیق نوشته شده است؛ اما تاریخ کتابت و کاتب آن معلوم نیست. استوری از آن به‌عنوان مجموعهٔ نظام‌الدین احمد، شاگرد بهاء‌الدین محمد آملی [کذا] یاد کرده است و گفته نسخهٔ مشابهی از این مجموعه در فهرست کتابخانهٔ حیدرآباد، آصفیه ۲، ص. ۹۷۰، ش. ۳۰۶ یافت می‌شود (De Blois, 2004: 133).

۲-۲-۴- منابع مورد اقتباس و تحلیل اثر

نظام‌الدین احمد گیلانی در تألیف «رساله موسیقی» خود به‌طور عمده از دو اثر سود جسته است. یکی بخش موسیقی از دانش‌نامه «جامع‌العلوم» فخرالدین رازی که به‌صراحت از آن یاد کرده و دیگری رساله موسوم به «کرامیه» از دوره سفره‌چی که ارجاعی به آن نداده است.

کتاب «جامع‌العلوم» (فخر رازی، ۱۳۸۲) به «حدائق الانوار فی حقایق الاسرار» نیز مشهور است و از آنجا که به شصت باب در علوم و فنون مختلف تبویب شده آن را «ستینی» نیز گفته‌اند (در بعضی نسخ چهل علم ثبت شده است). باب چهل و هشتم علم‌الموسیقی است که خود شامل نه اصل از اصول این علم است (فخر رازی، ۱۳۸۲: ۴۱۳).

اصل اول در حقیقت آواز و اقسام آن، اصل دوم در اسباب گرانی و تیزی آواز (زیر و بم صوت)، اصل سیم در نام‌های اصول اوتار بربط، اصل چهارم در بیان آنچه موسیقی در آن نظر کند، اصل پنجم در بیان مناسبت‌های نغمه‌ها، اصل ششم در بیان مناسبات این قسم که متفاوت بود به قوت، اصل هفتم بی‌عنوان، اصل هشتم در بیان آنکه هر آوازی مناسب حالتی مخصوص است (مبحث اتوس در موسیقی)، و بالأخره اصل نهم که در شرف این علم (موسیقی) است (همان: ۹-۴۱۳).

نظام‌الدین احمد از میان تمام اصول نه‌گانه بالا صرفاً به اصل نهم نظر داشته و از آن اقتباس کرده است؛ حال آنکه اصول اول تا هفتم که معطوف به مباحث علمی و نظری موسیقی‌اند و ریشه در مطالب نظریه‌پردازان موسیقی مکتب اسکولاستیک از قبیل فارابی و ابن سینا دارند، توجه او را به خود جلب نکرده‌اند. این مباحث علمی عبارت‌اند از: فیزیک صوت (صوت‌شناسی)، بلندی و آهستگی و نیز تیزی و گرانی صدا (زیری و بمی یا حدت و ثقل صوت) و اسباب آن، تناسب و عدم‌تناسب نغمه‌ها (مناسبت و منافرت)، اسامی اوتار ساز منبای تنوریک یعنی بربط، موضوع علم موسیقی یعنی لحن و ایقاع، تناسب تألیف (نغمه‌پردازی)، ابعاد یا فواصل نغمه‌ها و اقسام آن (به فعل و به قوت)، نسبت‌های الدی بالکل و الدی بالکل مرتین و الدی بالخمس و الدی بالاربعه و طنینی و

مؤلف ترجیح داده از کنار همه این مباحث مهم نظری گذر کند و بحث شبه‌علمی و فراموسیقایی فخر رازی در خصوص اسطوره پیدایش موسیقی را در همان بدو رساله‌اش بگنجانند. او پس از اشاره‌ای گذرا به افلاطون به‌عنوان بنیان‌گذار این علم، براساس اقوال، به سراغ فیثاغورس حکیم رفته و نخست حکایت عروج وی به آسمان و اخذ موسیقی از اصطکاکات حرکات افلاک را پیش کشیده است. این نظریه که به «موسیقی افلاک» (Music of Spheres) معروف است نزد یونانیان باستان، به‌خصوص فیثاغورسیان و نوافلاطونیان، سابقه‌ای دیرین داشته و به‌ویژه از رهگذر آثار اخوان‌الصفا به‌طور جدی وارد ادبیات موسیقایی فارسی شده است؛ اما به‌شدت و صراحت تمام نقد فیلسوفان خردگرای سده‌های نخستین اسلامی، فارابی و ابن سینا را برانگیخته است (فارابی، ۱۳۹۲: ۵۳؛ برکشلی، ۱۳۹۴: ۱۰۰؛ هدایت‌زاده، ۱۳۹۵: ۵-۱۰۳). مؤلف پیش از آنکه به سراغ حکایت دوم درباره فیثاغورس و نقل آن از زبان فخر رازی برود، برای تکمیل مدعای خود و مشروعیت‌بخشی به آن، شبه‌حدیثی را هم به عربی از قول فیثاغورس آورده که معنای آن چنین است: «چیزی زیباتر از صورت افلاک ندیدم و چیزی دلپذیرتر از صدای حرکات [آن‌ها] نشنیدم».

در ادامه به کتاب «حدایق‌الحدایق» فخر رازی مشهور به کتاب «ستین» استناد کرده و فقره‌ای نسبتاً طولانی از آن را با کمترین تغییر و تبدیلی در الفاظ و عبارات آورده است. البته «حدایق‌الحدایق» (به‌جای حدائق‌الحقایق) در متن نسخه شاید ناشی از خطای کاتب باشد؛ زیرا عنوان درست و دقیق کتاب فخر رازی، چنان‌که گفته شد، «حدائق الانوار فی حقایق الاسرار» است (قس. فخر رازی، ۱۳۸۲: ۴۱۸-۴۱۹).

مؤلف پس از فراغت از نقل فقرات بالا، اجمالاً به تأثیر سازها بر نفوس آدمیان اشاره می‌کند و بدین منظور حکایت معروف و افسانه‌ای دیگری از نوازندگی ابونصر فارابی در مجلس سیف‌الدوله حمدانی (۳۰۳-۳۵۶ ه.ق) را می‌آورد که با ساز ساختگی خود

حضار را ابتدا به خنده و گریه انداخت و در انتها به خواب فروبرد. ابن خلکان (۱۳۶۴: ج. ۵، ۶-۱۵۵) از نخستین راویان این حکایت در زبان عربی‌ست.

عبدالقادر مراغی نیز در رسالات خود به زبان فارسی به همین ماجرا اشاره داشته است؛ مثلاً در خاتمه «جامع‌الآلحان» می‌نویسد: «و شیخ ابونصر فارابی، رحمه‌الله، در این علم و عمل ماهر و کامل بوده چنانکه مردم را به آواز عود در گریه می‌آورده و به خواب می‌کرده و ما طریقه این عمل را در آخر کتاب بیان کرده‌ایم» (مراغی، ۱۳۸۷: ۴۱۸). عنوان فصل سادس از خاتمه این رساله مراغی نیز بر همین اساس چنین است: «در بیان طریقه شدودی که به عود در عمل آورند... به نوعی که سامعان صاحب‌ذوق غالب شوق بگریند و بخندند [و] به خواب شوند...» (همان: ۴۲۰).

منبع اصلی دو فصل رساله در بیان مقامات و شعبات که در پی می‌آید و به قول مؤلف از تصرفات متأخران است، رساله «کرامیه» است. این رساله از اواخر قرن دهم هجری تألیف شخصی به نام «دوره سفره‌چی» از رسالات موسیقی مختصر اما مهم و جالب توجه عصر صفوی‌ست که حدود ۲۰۰۰ واژه دربردارد و مشتمل است بر دیباچه، سه اصل (یا فصل) و خاتمه. یحیی ذکاء (۱۳۵۰) نسخه‌ای از این رساله را در «نامه مینوی» با عنوان «رساله در باب معرفت علم موسیقی» به چاپ رسانده است؛ اما با توجه به اینکه ظاهراً ایشان جز به یک نسخه از اثر دسترسی نداشته و نیز آن زمان هنوز اطلاعات چندانی در باب این رساله به دست نیامده بود، توضیح خاصی درباره ویژگی‌های اثر، حتی در باب عنوان و مؤلف آن، ارائه نداده است. نسخه چاپی ذکاء، به‌رغم فضل تقدم، طبیعتاً از مزایای تصحیح قیاسی و انتقادی بی‌بهره است و از خطا و خلل خالی نیست (سلطان‌دوست و کشاورز افشار، ۱۴۰۰)؛ بنابراین ما در اینجا به قدیمی‌ترین نسخه خطی تاریخ‌دار اثر (مورخ ۱۰۴۶ ه.ق) استناد می‌کنیم که به خط خوش نستعلیق عین‌علی کتابت شده و در کتابخانه مجلس، ش. ۴۸۵۴ نگه‌داری می‌شود.

دوره سفره‌چی در اصل سوم از رساله خود (در بیان اصول و بعضی از فواید موسیقی) می‌نویسد: «پوشیده نماند که مقام در اصل یکی است [...] مقام یک‌گاه است [...] چون سازنده و خواننده شروع در نغمه کنند، شد اول که به ظهور آید یک‌گاه است که از آن به هر آهنگی که خواهند روند و به‌صورت هر مقام که خواهند برآوند» (دوره سفره‌چی، ۱۰۴۶: ۱۷۲-۱۷۱)؛ بنابراین ظاهراً مقام یک‌گاه حکم مقام بنیادین را داشته که امکان رفتن به مقامات مختلف را فراهم می‌کرده است. پس می‌توان گفت منظور از یک‌گاه همان مقام راست بوده است. همین مطلب را نظام‌الدین احمد به‌طور خلاصه در آغاز فصل اول رساله خود آورده است.

مؤلف در ادامه مطالبی را از اصل اول «کرامیه» نقل کرده که در باب انتساب مقامات هفت‌گانه به پیامبران است (همان: ۸-۱۶۷)؛ با این تفاوت که دوره سفره‌چی هفت مقام و نظام‌الدین احمد چهار مقام را ذکر کرده و به پیامبران نسبت داده‌اند. نظام‌الدین احمد ذکری از اسماعیل (رهاوی)، یوسف (عراق) و یونس (کوچک) نیآورده است. مطلب مبنی بر رواج این مقامات تا زمان سلطنت خسرو پرویز ساسانی نیز مأخوذ از رساله «کرامیه» است که در این رساله، به‌جز خسرو پرویز از شاه شیرویه (یعنی قباد دوم، جانشین او) نیز یاد شده است.

جدول ۱. چکیده مطالب «رساله موسیقی» نظام‌الدین احمد گیلانی

شعبات	مقامات				تعداد
	۲۴	۱۲	۱۲	۸	
مستخرج از پستی و بلندی مقامات	برج فلکی	استاد کمال، استاد سعدی، استاد شمس‌الدین محمد محقق	افلاطون، فیثاغورس و سلاسل حکما	پیامبران	مُبدعان
پنج‌گانه	مربع	حمل	راست	راست (آدم)	اسامی
عزال	چارگاه	جدی	← زنگوله (نهادند)		

حصار	سه‌گاه	سنبله	حجاز	حجاز	حجاز (ابراهیم)
نوروز عجم	نوروز عرب	حوت	رهاوی (بسته‌نگار)	رهاوی	
مغلوب	روی عراق	جوزا	عراق	عراق	
نهفت	همایون	اسد	← بزرگ		
اوج	زاوَل	عقرب	عشاق	عشاق	عشاق (موسی)
ماهور	نوروز خارا	دلو	← نوا		
محیر	دوگاه	قوس	حسینی (زیرکش)	حسینی	حسینی (داود)
صبا	عشیران	میزان	بوسلیک	بوسلیک	
نشابورک	نیریز	ثور	اصفهان	اصفهان	
بیات	رکب	خرچنگ	← کوچک (زیرافکن)		

مأخذ: نگارندگان

باقی مطالب فصل اول رساله نیز از جمله هشت مقام منتسب به افلاطون و فیثاغورس، استخراج چهار مقام دیگر توسط استادان بعدی و نام این استادان، انتساب هر یک از مقامات به بروج دوازده‌گانه و قول به خاصیت و طبیعت مقامات جملگی عیناً از همان اصل اول رساله «کرامیه» اقتباس شده‌اند. و دست آخر، مطالب فصل دوم رساله راجع به شعب بیست‌وچهارگانه منطبق با مطالب اصل دوم «کرامیه» (در بیان شعبه و آوازه) است. در پایان رساله نظام‌الدین احمد، ابیاتی در بیان مقامات و شعبات که از پستی و بلندی هریک استخراج می‌شوند، آمده است که در اکثر رسالات عصر صفوی به چشم می‌خورد؛ اما توضیحی در باب شش آوازه ارائه نشده است. چکیده کل مطالب نظری رساله در جدول ۱ از نظر گذشت.

۲-۲-۵- متن مصحح انتقادی اثر

نکات زیر در مورد شیوه تصحیح و ارائه متن شایان ذکر است:

۱. شکستن متن رساله به بندهای مختلف و منسجم و نیز متمایز کردن عنوان دو فصل داخلی آن در سطری مجزا با قلم درشت از ماست.
۲. عباراتی که داخل نشانه { } آمده و با اعداد بالانویس ترتیبی مشخص شده‌اند، نیازمند توضیحاتی هستند که در پایان متن مصحح آمده است؛ مثلاً اندک اختلافات موجود میان این رساله و نوشته فخر رازی را که عمدتاً برخاسته از تفاوت‌های سبک زبان‌شناختی قرن یازدهم با ششم هجری است، در متن میان این نشانه قرار داده‌ایم و در توضیحات بعدی، نسخه‌بدل مربوط را آورده‌ایم.
۳. عباراتی که داخل قلاب [] آمده، افزوده‌های مصحح به قیاس است.
۴. تمامی نشانه‌های سجاوندی اعم از نقطه، دو نقطه، ویرگول، گیومه و... افزوده‌های مصحح است.

۵. رسم‌الخط متن رساله با توجه به رسم‌الخط رسمی و معیار کنونی و ترجیح جدانویسی روزآمد شده است (مواردی شامل جدا نوشتن «می» در افعال استمراری، «به» قبل از اسامی متمم، «ها»ی جمع، «را»ی نشانه مفعول و ...). نیز اعراب و تشدید هر جا که لازم بوده، استفاده شده است.

هو هو و ما هو آلا هو

بسم الله الرحمن الرحيم

و بعد از حمد خدا و ثنای محمد {صلعم} می‌گوید راقم حروف، نظام‌الدین احمد گیلانی، که در [منشاء] علم موسیقی اقوال است. بعضی گفته‌اند از افلاطون است و بعضی برآند که فیثاغورس حکیم را وقتی که عروج به آسمان واقع شد، از اصطکاکات حرکات افلاک این [علم] را استنباط نمود. چنانکه گفته که ما رأیتُ شيئاً أحسنَ منْ صُورِ الأفلَکِ و لَما سَمَعْتُ شيئاً أبهى منْ أصواتِ الحَرَکاتِ.

و امام فخرالدین رازی در کتاب حدایق‌الحدایق مشهور به کتاب ستین چنین آورده که: «از حکمای فلاسفه، {کسی که اوّل شروع در این علم نمود،} فیثاغورس بود. {گفته که} ۳ او شاگردی سلیمان علیه‌السلام کرده بود. {شبی} ۴ در خواب دید که کسی او را گفت برخیز و {کنار} ۵ فلان دریا رو، {از آنجا یک} ۶ علمی حاصل کن! {روز دیگر} ۷ فیثاغورس برخاست و کنار دریا آمد و بسیار صبر کرد، {هیچ کس را ندید که علم از وی آموزد} ۸. و در شب دوم همان خواب دید. {روز دیگر بدان موضع رفت،} ۹ بی مقصود بازگشت. در شب سیم همان خواب {دید} ۱۰. روز سیم بیامد و بدانست که {این} ۱۱ خواب را گزاف {نباید دانست} ۱۲. بسیار اندیشه کرد. جمعی آهنگران در آن موضع {به عمل آهنگری مشغول} ۱۳ بودند و مطرق‌ها به آهن می‌زدند بر {وجهتی متناسب} ۱۴. چون فیثاغورس [را] خاطر بر آن افتاد و در مناسبت‌ها تأمل کرد، به خانه {آمد} ۱۵ و قصد آن کرد که انواع مناسبت‌ها میان آوازاها {پدید آورد} ۱۶. و چون او را {آن} ۱۷ معلوم شد، به اندیشه بسیار سازی بساخت و ابریشم بر آن بست و قصیده‌ای در توحید خدای تعالی و نکوهیدن دنیا و ترغیب کردن {به آخرت انشا} ۱۸ کرد، بر عادت آن روزگار. آن قصیده را بر خلق می‌خواند در آن ساز. بدان سبب {بسیار بسیار} ۱۹ مردم از طلب دنیا روی به آخرت {آوردند} ۲۰. پس آن ساز را در میان {حکما و علما عزیز داشتندی} ۲۱. و بعد از آن حکیمان در آن اندیشه‌ها کردند و آن را نیکوتر می‌کردند، تا نوبت به استاد حکیمان، ارسطاطاليس {علیه‌المغفره فی الرحمن} ۲۲ رسید و او در آن اندیشه کرد و ساز ارغنون بساخت.

و در {حکمت} ۲۳ هیچ کس را در {این} ۲۴ خوض میسر نشود، آلا آن‌گاه که خاطر وقاد و ذهن صافی و طبع راست {او را} ۲۵ یاری دهد. و تمام سازها که بعد از ارسطو بنیاد نهاده‌اند از ارغنون گرفته‌اند. و اگر کسی را قوت علم {با ممارست به این صنعت} ۲۶ جمع شود در فن خود بی نظیر بود.

چنانکه ابونصر فارابی، معلم ثانی، را در این علم قوت تمام و ممارست مالاکلام بود و ساز عود از صنایع اوست. و از تأثیرات ساز او از عجایب و غرایب حکایات منقول است، مثل آنکه در یک مجلس خلیفه، جمعی را به خنده آورده و بعد از آن به گریه انداخت و بعد از آن مست و مدهوش کرده و در خواب انداخته بیرون رفت، که بعد از بیدار شدن ندانستند که او از کجا آمده بود و به کجا بازگشت نمود.

و خواص تأثیرات ساز بسیار است. متأخران نیز فکرها کرده‌اند و آن را تصرفات نموده و شعبه‌ها و پرده‌ها نهاده‌اند، چنانکه مذکور است:

فصل در بیان دانستن مقام

بدان که مقام در اصل یکی‌ست که آن یک‌گاه است. چون خواننده و سازنده شروع در نغمه کنند، شدّ اوّل که به‌ظهور می‌آید آن را یک‌گاه خوانند و از آن به هر آهنگ که خواهند می‌روند.

دیگر آنکه مقام در اصل {چهار}^{۲۷} بود و هریک از پیغمبری ظاهر شد. حضرت آدم صفی‌الله در مقام راست ربّنا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا گفتی و حضرت ابراهیم علیه‌السّلام در حجاز صحف می‌خواند و حضرت موسی علیه‌السّلام در مقام عشّاق مناجات می‌کرد و حضرت داود علیه‌السّلام در مقام حسینی نغمه‌سرایی می‌کرد. مدار نغمه اهل ساز تا زمان خسرو پرویز درین چهار مقام بود.

و قول دیگر آنست که افلاطون و فیثاغورس و سلاسل حکما هشت مقام قرار دادند: اوّل عشّاق، دوم رهاوی، سیم حسینی، چهارم عراق، پنجم بوسلیک، ششم راست، هفتم اصفهان، هشتم حجاز. و بعد از آن استاد کمال و استاد شمس‌الدین محمد محقق و استاد سعدی چهار مقام دیگر استخراج نمودند: از اصفهان کوچک، و از عراق بزرگ، و از راست زنگوله، و از عشّاق نوا.

و از هریک ازین مقامات دوازده‌گانه به برجی منسوب ساخته‌اند. راست را به حمل، اصفهان را به ثور، عراق را به جوزا، کوچک را به سرطان، بزرگ را به اسد، حجاز را به سنبله، بوسلیک را به میزان، عشّاق را به عقرب، حسینی را به قوس، زنگوله را به جدی، نوا را به دلو، رهاوی را به حوت. و قرار داده‌اند خاصیت و طبیعت هرکدام چیست.

و بایاد دانست که در اسم بعضی مقامات خلاف شده. زنگوله را نهند و حسینی را زیرکش و رهاوی را بسته‌نگار [و] کوچک را زیرافکن خوانند و بعضی حجاز ترک را داخل مقامات دانسته‌اند و آن را حجاز اصل خوانند که اتراک در {آنجا}^{۲۸} خوانندگی کنند. و بعضی معتدل نیز گفته‌اند. و فرقه‌ای حجاز ترک و بسته‌نگار و نهند و زیرکش را از مرکبات بیست‌وچهار شعبه شمرده و گروهی حجاز اصل شدّی را دانند که میان عراق و نیریز است. واللّه اعلم بالصّواب.

فصل [در بیان دانستن شعبه]

بدان که شعبه بیست‌وچهار است که از دوازده مقام فراگرفته‌اند و پستی هر مقام را شعبه و بلندی را شعبه گفته‌اند، بدین ترتیب:

مقامات در عدد هشت آمد و چار	دو شعبه هر مقامی راست ناچار
حسینی کز مقاماتست برتر	دو‌گاه آمد قرینش با مُحیّر
مقام راست گنج رنج‌گاه است	مُبرّقع لازمش با پنج‌گاه است
نوا کز وی فتد اندر جهان شور	بود نوروز خارا فرع [و] ماهور
عراق عشرت‌افزا راست مطلوب	گهی روی عراق و گاه مغلوب
چو آمد بوسلیک از پرده راز	عشیران و صبا را داد آواز
مقام کوچک از دانی توانی	که در ركب و بیات بیت خوانی
بزرگ آمد چو چنگ ساز کرده	همایون و نهفت از وی دو پرده
رهاوی شد به نوروز عرب رام	به نوروز عجم برد از دل آرام
ز اصفهان کسی کو گردد آگاه	به نیریز و نشابورک بُرد راه
حجاز آمد یکی نخل ثمردار	سه‌گاه است و حصار آن نخل را بار

چو سازی پرده عشاق را ساز
 پس از زنگوله اندر نغمه قوَال
 نغم در زاول و در اوج پرداز
 نماید چارگاہ آنگاه عَزَال
 چو دریا کش بود قعری و موجی
 حسیضی هست با هر اصل و اوجی

شعب را نیز اسامی مختلفه است.

۲-۲-۶- یادداشت‌های مصحح

۱. نشانه اختصاری برای «صَلَّى اللّٰهَ عَلَیْهِ وَ سَلَّمَ». در *جامع‌العلوم*: ۲. اوّل کسی که در این علم خوض کرد. ۳. گفته‌اند. ۴. پس او شی. ۵. به کنار. ۶. و از آن جایگاه. ۷. و دیگر روز. ۸. هیچ‌کس ندید که از وی علم آموزد. ۹. در روز دوم هم بر آن موضع شد. ۱۰. و. ۱۱. بدید. ۱۲. آن. ۱۳. نمی‌باید گرفتن. ۱۴. حاضر. ۱۵. وجهی مناسب. ۱۶. بازگشت. ۱۷. بدانند (فعل مناسب‌تری است). ۱۸. از آن. ۱۹. در آخرت انشاد. ۲۰. ندارد. ۲۱. حکما عزیز داشتند. ۲۲. ندارد (و طبیعی است). ۲۳. جمله. ۲۴. این علم و عمل. ۲۵. ندارد. ۲۶. و ممارست صنعت. در *کرامیه*: ۲۷. هفت. ۲۸. آنجا. چون دوره سفره‌چی که نویسنده متن اصلی برای علیقلی خان شاملو بوده است رساله خود را در هرات و در زمانی نوشته که میان ترکان شرق ایران زمین می‌زیسته است.

۳- نتیجه

نظام‌الدین احمد بن صدرالدین گیلانی لاهیجی (۹۹۳-۱۰۷۱ ه.ق.)، حکیم‌الملک دربار قطب‌شاهیان هند، «رساله موسیقی» خود را که دو نسخه از آن به‌جا مانده، به‌اغلب احتمال مابین سال‌های ۱۰۵۹-۱۰۴۵ ه.ق در دوره اقامت در هند برای عبدالله قطب‌شاه نوشته است. او در تألیف رساله خود فراوان از آثار متقدمین و متأخرین، به‌ویژه «جامع‌العلوم» فخر رازی و «کرامیه» دوره سفره‌چی، بهره برده است؛ اما شیوه‌گزینش او از میان مطالب این آثار به‌روشنی نشان‌دهنده رویکرد تازه رساله‌نویسان موسیقی این دوران و توجه افراطی آنان به مباحث فراموسیقایی است؛ حال آنکه این گونه مباحث نزد نویسندگان مکاتب اسکولاستیک و سیستماتیک در سنت یونانی-عربی چندان مطمح‌نظر نبوده است.

چنان‌که در مورد رساله گیلانی دیدیم، غالب آثار نظری در باب موسیقی از این دوره اساساً آن‌قدر کم‌حجم‌اند که اطلاق عنوان «رساله» به آن‌ها جای سؤال دارد. نویسنده موسیقی دوره گذار، حتی اگر مقام علمی ظاهراً رفیعی در حد حکیم‌الملک دربار قطب‌شاهی هند داشته باشد، چیز چندان در چته ندارد که عرضه کند. آنچه به بیان خوش‌بینانه تألیف، و در واقع اقتباس می‌کند - اگر نگویم دست به انتحال می‌زند - کَشکولی از مطالبی است که بارها و بارها، بدون هدفی مشخص، بازنویسی می‌شود. به‌راستی صرف بیان فهرست‌وار مقامات و شعبات یا انتساب آن‌ها به بروج فلکی عملاً چه کارکردی می‌تواند داشته باشد؟ می‌توان نتیجه گرفت که بُعد نظری موسیقی در دوره گذار بسیار ضعیف است و حدس زد که ارتباطی با بُعد عملی آن نیز ندارد. فارغ از رواج آفت رونویسی و رساله‌سازی، آثاری همچون رساله گیلانی گویای تقلایی برای «مشروعیت‌بخشی» به پدیده در تهدید موسیقی‌اند و جبراً عقلانیتی بر آن‌ها حاکم است که یارای فرارفتن از رطب‌ویابس بافتن در اسطوره پیدایش موسیقی و اختلاط اقوال جعلی در باب پیامبران و فیلسوفان به‌سودای منشأ قدسی موسیقی ندارند.

در بیان مفاصل

بسم الله الرحمن الرحیم و بعد از حمد خداوند تعالی محمد صلعم میگوید در اتم خود و نظام الدین احمد گیلانی که در علم موسیقی احوال
بعضی گفته اند از فاطمون است و بعضی بر آنند که فیاض غورس حکم را و می گویند که عروج همان واقع شد از اصطکاکات
حركات افلاک این را استنباط نمودند چنانکه گفته که ما را اینست تا حسن من صور الافلاک و لا یستطیع الیهی فی صورت
المکات و امام فخر الدین رازی در کتاب جواهر الحقائق مشهور است که ستمین چنین آورده که از حکما گفته اند
اول شروع درین علم نمود فیاض غورس بود گفته که او شاگردی سلیمان علی را کرده بود پس از خوارزمی که
کسی در آن وقت بر خیزد و کنا رفلان در بار و از اینجا که علی عمل کن روز دیگر فیاض غورس رضایت کناد و با
آمد و بسیار حسرت و بچنگلی اندید که علم از وی نوزد و در شب دوم همان خواب بر روز دیگر بر آن موضع رفتی
معضوب باز شد در شب همان خواب بر او برسم باید و بد است که این خواب را فرقی نماند است بسیار اندیشه کرد
جایی که آن در آن موضع عمل بکنی شغول بود و در هر قطبها مابین هر دو جوی مناسبت چون فیاض غورس خاطر بر آن
افراد و در مقامها مامل در بخانه آمد و قصد آن کرد که انواع مناسبتها میان او از نام بر آورد چون
او را آن معلوم شد باز شد بسیار سازی ساخت و این رسم بر آن است و مقصود در توضیح خدای تعالی است
دینا و غریب کردن آن حضرت است که در بر عادتشان روزگار آن مقصود را بر خلق بخواند در آن ساز بسیار
مردم از اهل دنیا و دی بجز آن آوردند پس آن ساز در میان حکما و علما عظیم استندی و بعد از آن
حکیمان در آن در شبها کردند و آنرا میگویند که در آن نوبت استار حکمان که اصطفاطین علم الغنوة فی الزمان
و او در آن نوبت که در ساز از غنون ساخت و در حکم حکم را درین خود ختمیه نشود الا انکاه که خاطر فریاد
فردین حکما و طبع است او را یاری هر دو ساز ساز که بعد از اسطو بنیاد نهاده اند از اسطون گرفته اند و اگر
کسی اقولت علم با دست این صنعت جمع شود در فرج خود بی نظیر بود چنانکه ابو نصر فارابی معلم مانی را درین علم
قوت نام و مهارت مالا کلام بود و ساز نمود از صنایع اوت و از تازیان ساز او از عجایب غریب حکما استغنی
مثل آنکه یک مجلسی همی بکنده آورد و بعد از آن بگردانست و بعد از آن متدیر هوش کرده در خواب
بگردن رفت که بعد از بیدار شدن بدستند که او از کجا آمده بود و چنانکه با رکت نمود و خواص تازیان ساز است
تساخون نیز فکر کرده اند و از آن اوقات نموده و شعبها و پرده نمانده اند چنانکه فکر است فضل
در بیان دین تمام بر آنکه تمام در اصل است که آن یک گاه است چون خواننده و سازنده شروع در نغمه کنند
تا اول که بظهور می آید از آنیک گاه خواننده و از آن بهر آنکه خوانند و دیگر آنکه تمام در اصل چهار بود
و یکبار بنویسند ظاهر شد حضرت اتم صفا الله در تمام رتبه بناظرین انفس کفری حضرت بر علم السلام
و چهار صحیفه خوانند و حضرت موسی علیه السلام در تمام عشاق ساخته یکبار و حضرت داود علیه السلام در تمام حسینی
نیمه سالی میکرد و از آن اهل ساز زمان خضر و پرورد درین چهار تمام بود و قول کرات است که فاطمون و
فیاض غورس و سلال حکما تمام قرار دادند اول عشاق و دوم راوی سیم حسینی چهارم عراق پنجم کوسلیک
ششم رتبه مفرغ اصغان ششم حجاز و بعد از آن استاد کمال استاد شمس الدین محمد محقق و ششم سعیدی
چهار تمام دیگر استخراج نمودند از اصغان کوجک و عراق بر کوه در دست زنگوله و از عشاق نو او هر یک
ازین مقامات و داده کا ز بر بر جی بنویسند رتبه اجمال اصغان را بنویسند عراق بجز او که را
برهان بر کوه را با سد حجاز را بسند کوسلیک را بران عشاق البقر حسینی البقر کوه را بجز او را بر
رما و کجوت و قرار داده اند خاصیت طبیعت هر کدام است و بیاید است که در رسم بعضی مقامات خلاف
زنگوله را نهادند و حسینی را زنگوله را و راوی را رتبه نگار کوه را زنگوله را زنگوله خوانند و بعضی حجاز زنگوله را در اصل مقامات

تصویر ۱. نسخه خطی رساله موسیقی نظام الدین احمد گیلانی، کتابخانه برلین (Petermann I)، ش. ۱۷۵۰، ص. ۵۷ ب

دالته اند و آنرا مجاز اصل خوانند که اتراک را با خوانندگی کنند و بعضی معتدل نیز گفته اند و فرقه مجاز
 ترکی و پسته نگار و نهانند و زیر کشی از مرکبات بیت و چهارگانه کهنه کرده و کرده می‌جماز اصل مدی را در آن
 که میان عراق و سیریت و الله اعلم بالقواب فصل در آنکه شعریست چهارت که از دوازده مقام
 فواکری اند و سببی هر مقام را شعری و بلندی را شعری گفته از برین ترتیب مقامات در عدد هشتاد و چهار
 در شعری هر مقامی رتبه ناچار حسنی که مقامات برتر دوگاه آمد و فرشتی با مجاز مقام رتبه پنجم رتبه گاه است
 برقع لاریش با پنج گاه است نو اگر ذی فدا اندر جهان خور بود نوروز خارا فرغ ما هو عراق عشرت افراشت مکتوب
 که روی عراق دوگاه مغلوب جو آمد بوسلیک از زده راز عینان و صبارا داد آواز مقام کوچک اردانی توانی
 که در کربیات بیت خوانی بزرگی شود چون سار کرده مایون و نهف از وی و بزه رهاوی شد سوز در عریام
 سوز در عریام بر دوزول آرام رخصانان کی گو کرد آگاه بنز زونش بود کی کرد راه مجاز مدی کی نخل شردار
 سه گاه است و حصار آن نخل بار جوسازی برده عنق اساس نغم در اول در اوج بر ذر بس از زنگولان در نغمه قول
 نماید چار گاه آنگاه عزال حیضه منتبها اصل او جی جو در باکتش بود قوی و سوبخی شعبه انزاسای مختلفه است

تصویر ۲. نسخه خطی رساله موسیقی نظام‌الدین احمد گیلانی، کتابخانه برلین (Petermann I)، ش. ۱۷۵۰، ص. ۵۸ آ

۴- منابع

ابن خلکان، احمد بن محمد. (۱۳۶۴). وفيات الأعیان و أنباء أبناء الزمان. محقق: احسان عباس، جلد ۵، قم: الشریف الرضی.
 برکشلی، مهدی. (۱۳۹۴). اندیشه‌های علمی فارابی درباره موسیقی (مجموعه سخنرانی‌ها)، چاپ سوم. تهران: فرهنگستان هنر.

پناهی، وجیهه. (۱۳۹۲). رساله فی شرح هلیلیج از حکیم‌الملک، نظام‌الدین احمد گیلانی، پیام بهارستان، ۶(۲۲): ۳۶۳-۳۴۹.
 جابری‌نسب، نرگس. (۱۳۸۸). مهاجرت ایرانیان به هند، فصلنامه مطالعات شبه‌قاره، ۱(۱): ۲۵-۵۶.
 جعفرپور، جلال؛ طهماسبی، ساسان. (۱۳۹۶). معرفی و شناسایی مهاجران گیلانی هند، با تکیه بر دکن (۱۴۰۰-۱۷۰۰م)، فصلنامه مطالعات شبه‌قاره، ۹(۳۱): ۶۲-۴۵.

دانش‌پژوه، محمدتقی. (۱۳۹۰). فهرست آثار خطی در موسیقی (فارسی، عربی و ترکی)، به کوشش قدرت‌الله پیش‌نمازاده، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

دوره سفره‌چی، رساله کرامیه [ن.خ.]، تهران: کتابخانه مجلس، ش. ۸۸۵۴، تاریخ کتابت ۱۰۴۶ق
 ذکاء، یحیی. (۱۳۵۰). رساله در باب معرفت علم موسیقی، زیر نظر حبیب یغمائی و ایرج افشار، نامه مینوی (مجموعه سی‌وهشت گفتار...)، تهران: چاپخانه کاویان، ۱۹۸-۱۸۹.
 سلطان‌دوست، سهند؛ کشاورز افشار، مهدی. (۱۴۰۰). معرفی و تحلیل رساله کرامیه و لزوم تصحیح انتقادی آن، نشریه نثرپژوهی ادب فارسی، ۲۴(۴۹): ۹۴-۷۱.

شیرازی، نظام‌الدین احمد. (۱۹۶۱). *حدیقه السلاطین قطبشاهی*. به تصحیح و تحشی سیدعلی اصغر بلگرامی، حیدرآباد: انجمن انتشارات اسلامی.

صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات در ایران*، جلد ۵ (از آغاز سده دهم تا میانه سده دوازدهم هجری)، تهران: انتشارات فردوس.

فارابی، محمدبن محمد. (۱۳۹۲). *کتاب الموسیقی الکبیر*. ترجمه مهدی برکشلی. تهران: سروش.

فخر رازی، محمدبن عمر. (۱۳۸۲). *جامع‌العلوم (ستینی)*، به تصحیح علی آل داود، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار. فلاح‌زاده، مهرداد. (۱۳۹۸). *مکتوبات فارسی در باب موسیقی (قرن پنجم تا نهم هجری قمری)*. ترجمه سهند سلطاندوست. تهران: نشر مرکز.

قنوجی، پیرمحمدبن شیخ جلال. (۱۳۸۵). رساله‌ای در احوال و آثار شیخ بوعلی سینا، به کوشش عارف نوشاهی و معین نظامی، *آینه میراث*، ۳۲: ۲۷۷-۲۹۲.

کریمی زنجانی اصل، محمد. (۱۳۸۹). رد تناسخ به روایت نظام‌الدین احمد گیلانی، *اطلاعات حکمت و معرفت*، ۵(۴): ۴۵-۴۰.

کنبو، محمدصالح. (۱۹۷۶). *عمل صالح الموسوم به شاه‌جهان‌نامه*، جلد ۳، ترتیب و تحشیه غلام یزدانی، ترمیم و تصحیح وحید قریشی، لاهور: مجلس ترقی ادب.

الگود، سیریل. (۱۳۵۷). *طب در دوره صفویه*، ترجمه محسن جاویدان، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

گیلانی، نظام‌الدین احمد. (۱۳۸۶). رساله منافع موت، با مقدمه و تصحیح آزاده کرباسیان و محمد کریمی، *اطلاعات حکمت و معرفت*، ۲(۱۰): ۶۰-۵۸.

متقی، حسین. (۱۳۸۷). *فلک‌نامه: کتابشناسی لاهیجی گیلانی*، میراث شهاب. ۵۳: ۲۰۱-۱۲۴.

مراغی، عبدالقادر. (۱۳۸۷). *جامع‌الألحان*، تصحیح بابک خضرائی، تهران: فرهنگستان هنر.

مسعودیه، محمدتقی. (۱۳۹۱). *فهرست نسخ خطی موسیقی ایرانی*، به کوشش قدسیه مسعودیه، ویراستار: محمدتقی حسینی، تهران: پژوهشکده هنر.

میثمی، سیدحسین. (۱۳۸۹). *موسیقی عصر صفوی*. تهران: فرهنگستان هنر.

نیر واسطی، حکیم. (۱۳۸۲). *تاریخ روابط پزشکی ایران و پاکستان*. تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران.

واثق عباسی، رضا؛ شمس‌الدین، حمید. (۱۳۹۶). پزشکان ایرانی در دربار گورکانیان هند. *فصلنامه مطالعات شبه‌قاره*، ۹(۳۳): ۲۳۹-۲۶۳.

هدایت‌زاده، نکیسا. (۱۳۹۵). تأثیر نهضت ترجمه در موسیقی جهان اسلام (قرن سوم تا پنجم هجری). تهران: انتشارات سوره مهر.

Abdul Hameed, H. (1990). Exchanges Between India and Central Asia in the Field of Medicine Specially During the Mughal Period, **Interaction Between Indian and Central Asian Science and Technology in Medieval Times**, Vol. 2 (Medicine, Technology, Arts & Crafts, Architecture and Music), 20-47, New Delhi: Indian National Science Academy.

- Bandy, H. (2016). Emotional Significance in 17th Century Indo-Iranian Philosophy, **Association for Iranian Studies** <<https://associationforiranianstudies.org/content/emotional-significance-17th-century-indo-iranian-philosophy>>
- De Blois, F. (2004). **Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey**, Vol. V (2nd Revised Edition), GB, US, Canada: Routledge.
- Hadi, N. (1995). **Dictionary of Indo-Persian Literature**, New Delhi: Abhinav Publications.
- Storey, C. A. (1971). **Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey**, Vol. 2, Part 2, E. Medicine, London: Luzac.